

BIJDRAGE

LIEN VLOEBERGHES, wetenschappelijk
medewerker, Red Star Line Museum, Antwerpen

DE BELGISCHE EMIGRATIE ★ NAAR ARGENTINIË, 1888-1889

Op reis met Leopold Procureur en Arthur De Myttenaere,
twee journalisten te midden van de Argentijnse koorts

In 1888 en 1889 vertrokken bijna 12.000 Belgische migranten naar Argentinië. In die tijd werd dat gezien als een 'migratiekoorts', omdat het zo'n plotse migratiepiek was. In totaal vertrokken er tussen 1857 en 1924 namelijk 'slechts' 24.000 Belgen naar Argentinië. De oorzaak van die piek was een actieve migratiecampagne van de Argentijnse overheid. Maar het verging veel van de Belgische nieuwkomers niet goed. In België ontstonden vragen: was de situatie van de Belgen daar nu zo slecht? Moest de migratie naar

Argentinië afgeraden worden? Twee krantenredacties stuurden een journalist naar Argentinië. Leopold Procureur van de socialistische krant *Vooruit* en Arthur De Myttenaere van het katholieke *Het Nieuws van den Dag* maakten de grote reis. Ze reisden een maand lang aan boord van een migrantenschip en trokken vanuit Buenos Aires naar de plekken waar migranten terechtkwamen. Ze zochten de verhalen van Belgen en wogen af of het nu wel of niet een goed idee was om een beter leven te zoeken in Argentinië.

Beeld van de Antwerpse haven van waaruit de emigranten vertrokken. (Red Star Line Museum, Antwerpen)

Op 4 maart 1889 ging journalist Leopold Procureur in de Antwerpse haven aan boord van een schip dat hem naar Argentinië zou brengen. Hij werd erheen gestuurd door de redactie van de krant *Vooruit* om er verslag uit te brengen over de Belgische migranten en gemeenschappen. Exact tien dagen later vertrok Arthur De Myttenaere met hetzelfde doel, voor zijn krant *Het Nieuws van den Dag*. In hun voetstappen volgde Ferdinand Wodon, ambtenaar bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij moest onderzoeken of de Belgische overheid een tewerkstellings- en klachtenbureau voor Belgen in Buenos Aires moest stichten.¹ Niet veel later vertrok ook Victor Capelle op vraag van het Sint-Rafaëlsgenootschap – een vereniging die emigranten inlichtte en beschermde – om in Argentinië de Belgische immigranten bij te staan.²

Waarom liepen deze heren elkaar haast voor de voeten om in de lente van 1889 naar Argentinië te trekken? Duizenden Belgen waren in de loop van 1888, maar vooral begin 1889, naar dat land vertrokken. De Belgische minister van Buitenlandse Zaken sprak over een ‘epidemische koorts’.³ De Argentijnse overheid beloofde veel werk op de weidse vlakten van Argentinië. Maar de schepen die terugkwamen, brachten gruwelijke verhalen over het lot van de Belgen op hun verre bestemming mee. Kranten, de overheid en hulporganisaties stuurden hun medewerkers uit, om met eigen ogen te zien wat er daar aan de hand was.

Het Red Star Line Museum in Antwerpen voert momenteel onderzoek naar de emigratie vanuit de haven van Antwerpen en in bredere zin de Belgische emigratie naar Latijns-Amerika. Daarover zal het in 2017 een tijdelijke tentoonstelling presenteren. Een van de meest frappante verhalen is de grootscheepse migratie naar Argentinië in 1888-1889. Aan de hand van onderzoek in de kranten *Vooruit* en *Het Nieuws van den*

Dag en in het archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken diepen we in dit artikel alvast een bijzonder migratieverhaal uit.

★ 1888-1889: de Argentijnse emigratiekoorts in cijfers

Kleine groepen Belgen hadden al langer de weg naar Argentinië gevonden. Uit cijfers die de Amerikaanse statisticus Walter F. Willcox in 1929 kreeg van de Argentijnse immigratiediensten, blijkt dat sinds 1857 tientallen Belgische migranten – tweede- en derdeklaspassagiers – per jaar naar Argentinië trokken.⁴ In die eerste jaren ging het om enkelingen. Zo waren in 1857 twee Belgische broers uit de regio van Turnhout naar Argentinië getrokken om er de kolonie Esperanza in Santa Fe mee uit de grond te stampen. Het was een van de allereerste Argentijnse kolonies die actief in Europa migranten wierf.

Pas vanaf 1881 (met uitzondering van 1873) overschreed het aantal Belgische nieuwkomers de kaap van honderd per jaar. Vanaf dan ging het elk jaar meestal om enkele honderden. In 1881 trok Eugène Schepens met een groep boeren uit de regio Oudenaarde naar Villaguay, Entre Rios. Daar stichtten ze een Belgische landbouwkolonie, die nog meer Belgen zou aantrekken.⁵ Ook uit de omgeving van Aarschot was een echte kettigmigratie ontstaan naar een aantal landbouwkolonies in Cordoba.⁶ Ze werkten hard, waardoor de meesten goed verdienden. Een deel keerde na enkele jaren terug met voldoende geld om in het vaderland te rentenieren, anderen bleven en bouwden een welgesteld leven op.⁷

In 1888 ontscheepten in de haven van Buenos Aires 3201 Belgische inwijkelingen; in 1889 waren het er met 8666 bijna drie keer zoveel.⁸ Op twee jaar tijd vertrokken dus bijna 12.000 Belgen naar Argentinië, ongeveer de helft van alle Belgen die tussen

1857 en 1924 naar dat land zouden afzakken. Deze nieuwe trend werd goed gevat in de krant *Vooruit*: 'Was voor jaren de manie naar Noord-Amerika te emigreeren, thans stroomden duizenden naar Zuid-Amerika.'⁹

Maar de stijging was van korte duur, ze kwam al in 1890 tot een einde. De Belgische populatie in Argentinië zou nooit meer zo snel toenemen, de cijfers daalden naar enkele honderden per jaar. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog beleefde Argentinië gouden economische jaren. De wereld had grootse verwachtingen voor het land. Tussen 1911 en 1913 vertrokken jaarlijks 400 tot 500 Belgen. Naast arbeiders en ambachtslieden waren het ook industriëlen, architecten en handelaars. De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een verlamming van de migratiebewegingen, maar wanneer in de jaren 1920 de emigratie naar de Verenigde Staten werd afgeremd door de beperkingen die dat land invoerde, konden landverhuizers wel nog terecht in Canada en Zuid-Amerika, waaronder Argentinië. In 1924 richtte de West-Vlaamse ondernemer Jules Steverlynck op enkele honderden kilometers van de hoofdstad een katoenfabriek op, met de sprekende naam Villa Flandria. Naast de fabriek creëerde Jules 'Don Julio' Steverlynck sociale voorzieningen, sport- en muziekverenigingen, een duivenclub en een fanfare. Belgische migranten werkten er naast Spanjaarden, Polen, Italianen en Argentijnen.

Ook na de Tweede Wereldoorlog bleef Argentinië een populaire bestemming voor Belgen. Tussen 1945 en 1950 vertrokken er honderden. Onder hen collaborateurs en anderen die het te heet onder de voeten werd in België, maar ook heel wat mannen en vrouwen die het naoorlogse België wilden verlaten, op zoek naar werk of op de vlucht voor oorlogsherinneringen. Vanuit Oostende trokken vissers op hun eigen boten de oceaan over. President Juan Perón

stimuleerde hen om vanuit Mar del Plata de visvangst uit te bouwen.

In deze hele reeks springen de cijfers van 1888 en 1889 er opvallend uit. Niet enkel het aantal Belgische, maar ook het totale aantal Europese emigranten naar Argentinië steeg scherp in die twee jaren: 129.115 in 1888 en 218.744 in 1889.¹⁰ Bij de 157.681 migranten die er tussen januari en juli 1889 arriveerden, vormden de Belgen de vierde grootste groep: zij waren met 7883, naast 42.751 Italianen, 34.530 Spanjaarden en 18.002 Fransen.¹¹ Maar deze verhoogde migratiestroom ontstond niet uit het niets. Ze werd in de hand gewerkt door een actief immigratiebeleid van de Argentijnse overheid.

★ Actief immigratiebeleid

Sinds de Argentijnse onafhankelijkheid in 1810 zag de elite immigratie vanuit Europa als een middel om haar uitgestrekte en onderbevolkte land te ontwikkelen.¹² Duizenden Italianen en Spanjaarden vestigden er zich. In een poging om meer Europeanen uit het noorden en westen te lokken, zette de Argentijnse overheid een intensieve campagne op poten. De Amerikaanse historicus Donald S. Castro beschreef het hele Argentijnse propagandanetwerk in Europa in detail.¹³ De eerste jaren werd er ingezet op spontane immigratie: Europeanen werden aangemoedigd om de oversteek naar Argentinië te wagen, maar het initiatief werd aan hen overgelaten. Tussen 1862 en 1876 stuurde de Argentijnse overheid agenten naar Europa om propaganda te voeren. Het eerste agentschap in Brussel werd rond 1872 opgericht. Maar de agenten werden amper begeleid of gecontroleerd. Dat leidde tot een corrupt en inefficiënt systeem, waardoor tussen 1872 en 1874 in Buenos Aires schepen vol bedelaars, prostituees en criminelen aankwamen. De Argentijnen grepen in en bepaalden in de nieuwe im-

migratiewet van 1876 dat een *Comisario General de Emigración* een officieel migratiebeleid in Europa zou uitwerken. Maar geldgebrek deed de Argentijnse overheid al snel zwichten voor oneerlijke agenten die maar al te graag gratis hun diensten bewezen. Misbruik tierde welig en in 1881 werden ze collectief ontslagen. Een jaar later werd gekozen voor een basisbezetting van vijf agentschappen, onder andere in Brussel. In 1887 werd een netwerk van tientallen *Oficinas de Inmigración y Propaganda* uit de grond gestampt. Elk kantoor had een bibliotheek en een 'Museum van Argentijnse producten'. Castro noemde deze nieuwe agentschappen het meest ambitieuze propagandanetwerk voor emigratie dat ooit in Europa werd uitgebouwd. Het bureau in Brussel kreeg Dario Beccar aan het hoofd.¹⁴

Terwijl deze agenten in Europa het land aanprezen, groeide in Buenos Aires het idee dat, als de overheid de onkosten van de overtocht voorschoot, meer Noord-Europeanen Argentinië zouden verkiezen boven Noord-Amerika.¹⁵ In 1887 werd beslist om gesubsidieerde tickets te verstrekken, die al gauw valselijk bekend stonden als 'gratis'.¹⁶ De emigrant hoefde bij het vertrek niets te betalen, maar kreeg zijn ticket op krediet. Twee en een half jaar na aankomst moest de kostprijs wel terugbetaald worden. Deze gesubsidieerde tickets werden eerst in Argentinië verspreid onder bedrijven, grootgrondbezitters en immigranten die er al woonden. Zo konden zij familie, vrienden of werknemers laten overkomen. Maar in april 1888 werd Samuel Navarro naar Europa gestuurd om de tickets in Europa

'De München', een schip van de Norddeutscher Lloyd. Deze maatschappij verzorgde het merendeel van de overtochten naar Argentinië vanuit de haven van Antwerpen. (Duits Scheepvaartmuseum, Bremerhaven)

AAN LANDVERHUIZERS

die in het kort naar Argentina schikken te vertrekken.

—
LYN : " GELLATHY, HANKEY, SEWELL & C° "
de prachtige Stoomboot

CALABRIA

zal van ANTWERPEN recht naar BUENOS-AIRES vertrekken
op 8 Mei aanstaande.

Dit prachtig schip is opzettelijk ingericht voor het vervoeren van Landverhuizers. Het tusschendek is op eene bijzondere manier opgelicht, en verlucht ; de bedden zeer goed en de netheid buitengewoon. Daar zijn bijzondere kabinen voor vrouwen die alleen reizen, voor huisgezinnen alsook voor mannen.

De reis zal slechts 25 dagen duren. Het schip zal nergens aanlanden.

Prijs der Overgangskaart, 180 Frank.

Deze die met de overtochts-biljetten van het Argentijnsch Gouvernement wenschen te vertrekken, kunnen dezelve op aanvraag, **kosteloos** bekomen, mits dit verschot later in te staan.

Wij bevelen deze reis bijzonderlijk aan voor Landverhuizers. In Augustus en later in November zal de **Calabria** nog twee reizen maken naar Argentina.

Voor verdere inlichtingen en het bekomen der kaarten, zich te richten naar de AGENTEN GENERAAL :

DE HEEREN W. RAYDT & C°
1, Suiker-straat (Nabij de Schelde)
ANTWERPEN,

via de *Oficinas* te verdelen. De invoering van het subsidieprogramma veranderde de passieve propagandabureaus in actief rekruterende agentschappen. Vooral de bureaus van Brussel, Madrid en Parijs legden zich volledig toe op de verdeling van tickets.¹⁷ In Antwerpen sloot Navarro contracten af met de Norddeutscher Lloyd en de Nederlandsch-Amerikaanse Stoomvaartmaatschappij. Vooral de overtochten van de Norddeutscher Lloyd werden gebruikt. Die verbond er zich toe om duizend passagiers per maand te verschepen. Vanaf december 1888 verzorgde de Norddeutscher Lloyd zelfs drie afvaarten per maand. Van de Nederlandsch-Amerikaanse stoomvaartmaatschappij, die voor de Argentijnse overheid ook mensen vervoerde vanuit Rotterdam en Amsterdam, kreeg Navarro gedaan dat ze ook propaganda zou voeren en passagiers rekruteren.

In België kon je een gesubsidieerd ticket bemachtigen op het informatiebureau van Dario Beccar in Brussel of bij een van de Argentijnse consulaten in Antwerpen, Namen, Bergen, Luik, Verviers, Gent, Kortrijk, Brugge, Charleroi of Poperinge. Uit het onderzoek van Castro blijkt dat Beccar een van de meest corrupte Argentijnse overheidsagenten was. Hij werkte samen met Pedro Lamas die in Parijs aan het hoofd stond van de *Oficinas* en door en door corrupt was. Beccar verdeelde onder meer gesubsidieerde tickets onder mijnwerkers – de Belgische mijnregio was in volle economische crisis – met de belofte dat ze voor veel hogere lonen konden werken in de Argentijnse koolmijnen, die in werkelijkheid niet bestonden, en gratis grond zouden krijgen. In januari

Publiciteit voor overtochten vanuit Antwerpen, uit een boekje over Argentinië dat door de broers Marichal in 1889 werd geschreven, om mensen aan te zetten naar Argentinië uit te wijken. (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Antwerpen)

1889 ontsloeg Navarro de corrupte Beccar, maar Lamas gaf hem gewoon zijn functie terug. De Argentijnse overheid liet begaan.¹⁸ Ook de Belgische overheid leek Beccar geen strobreed in de weg te leggen. De Belgische instanties stuurden migranten met vragen over Argentinië systematisch door naar hem.¹⁹ Bovendien kon hij zijn ticketsysteem aan de man brengen in Belgische kranten zoals *Le Soir*.²⁰

De socialist G. Cauderlier legde de dubieuze werking van dit propagandanetwerk al in 1889 bloot.²¹ Hij schreef hoe de agenten van de Argentijnse overheid in grote steden en kleine dorpen opereerden. Ze kregen een premie per 'verkoch' ticket, van de Argentijnse overheid of de scheepvaartmaatschappijen die voor haar voeren. Volgens Cauderlier hadden verschillende gemeenten al aan het ministerie van Buitenlandse Zaken gevraagd om in te grijpen tegen de agenten die onder hun burgers ronselden.²² Cauderlier werd van antwoord gediend door A. Carreno, kanselier van het Argentijnse consulaat in Gent. Die ontkennde dat de Argentijnse overheid bezoldigde agenten in België had. Volgens Carreno verwarde Cauderlier hen met lokale agenten die er in België altijd waren geweest, en die in naam van de rederijen, zoals Red Star Line, tickets verkochten. Volgens Carreno kreeg niemand een premie om migranten aan te brengen die met een gesubsidieerd ticket vertrokken.²³

★ Belgische reacties op de propaganda

De Belgische overheid voerde sinds 1855 een non-interventiebeleid tegenover emigratie. In de jaren 1840 had de regering nog actief propaganda gevoerd voor het vertrek naar Santo Tomas, een Belgische kolonie in Guatemala. Maar toen dat project mislukte, hield de overheid bewust haar handen af

van de (private) kolonisatieondernemingen die de volgende jaren in Latijns-Amerika gelanceerd werden. Toch kon de Belgische overheid de emigranten en de transitmigranten in de haven van Antwerpen niet aan hun lot overlaten. In 1876 werd een wet goedgekeurd die de regels en standaarden van migrantentransport vastlegde en die de functie van emigratiecommissaris in het leven riep. Het ministerie van Buitenlandse Zaken erkende de ongeziene impact van de Argentijnse propaganda: 'Deze exodus, die zich zo plots als een epidemische koorts voordoet, wordt onderhouden door de actieve propaganda van de agenten van de Argentijnse overheid, wiens raadgevingen vooral een gereed terrein vinden bij landbouwers en arbeiders die al ernstig op de proef gesteld worden.'²⁴ In 1888 richtte de minister in heel het land een netwerk van informatiebureaus op. Daar konden Belgen die droomden van een leven in het buitenland met hun vragen terecht. Het centrale bureau in Brussel kreeg in 1888 zo'n honderd schriftelijke vragen, waarvan 72 over Argentinië en Brazilië. Er kwamen in datzelfde jaar 189 mensen over de vloer, waarvan 167 met Latijns-Amerikaanse plannen. Ook wie zich tot de lokale informatiebureaus richtte, had vooral vragen over Latijns-Amerika.²⁵ Dat er minder geïnteresseerden langskwamen met vragen over de Verenigde Staten, kan zijn omdat de Belgische emigranten er al vaker vrienden, familie of kennissen hadden, die als informatiebron dienden. In verband met de migratie naar Argentinië hadden de bureaus wel een zeker succes. Een deel van de migranten die overwogen om naar Argentinië te vertrekken, wilde een tweede opinie naast de verhalen van migratieagenten. Dat blijkt ook uit de brieven vol twijfels, vragen en overpeinzingen die zij schreven aan het ministerie.²⁶ Zoals de brief van een Brusselse patissier die zich afvroeg of de inwoners

van Buenos Aires zijn taartjes wel zouden lusten. Of een huisvader uit Charleroi die dacht dat 'als het waar is dat in die nieuwe contreien het werk overvloedig is en de prijzen interessant' hij daar zijn familie zou kunnen onderhouden, wat hij hier in België niet meer kon. Maar voor hij 'inscheept met al wie hij lief had' zou hij van de minister graag informatie ontvangen over waar hij zich in Argentinië het best kon vestigen, en hoe hij gratis tickets kon verkrijgen. Toch schoten de gloednieuwe informatiebureaus volgens Cauderlier tekort en vormden ze geen tegenwicht tegen de Argentijnse propaganda.²⁷

Ook de katholieke kerk had zich tot in de jaren 1880 eerder stilgehouden over de emigratiekwesie. De oprichting van het Sint-Rafaëlsgenootschap in 1889 bracht daar verandering in. De vereniging bestond al in Duitsland, maar de emigratiepiek naar Argentinië en de misbruiken daarbij zetten enkele Belgen aan om een Belgische afdeling te stichten.²⁸ Op de algemene vergadering van katholieke verenigingen van het aartsbisdom Mechelen in april 1889 kwam abt Van Soom als Brusselse vertegenwoordiger spreken over het kersverse Sint-Rafaëlsgenootschap.²⁹ Zijn redevoering handelde uitsluitend over Argentinië. De emigratie naar Noord-Amerika kwam niet ter sprake. De voorzitter van de vergadering vroeg hem 'hoe de materiële, morele en spirituele belangen van de emigranten bewaard konden worden in vreemde landen.' Van Soom verdedigde het Sint-Rafaëlsgenootschap: 'Zoals u weet, willen veel mensen emigreren. Moeten we de emigratie aanmoedigen? Of juist afraden? Ik spreek me er niet over uit. [...] Wij hopen dat de Belgische katholieken de vertegenwoordigers van het Sint-Rafaëlsgenootschap gunstig ontvangen. De emigratie doet zich ongetwijfeld voor. Wij raden ze niet aan, maar ze dringt zich meer en meer op.'³⁰ Op de eerste plaats wilde

het Sint-Rafaëlsgenootschap de Belgische emigranten informeren en raad geven. Ze raadden hen aan om voor het vertrek al wat woorden Spaans te studeren, bereid te zijn om gewoontes aan te passen, zich nooit te isoleren en zich altijd bij andere Belgen te vestigen. En ze gaven een checklist mee van werktuigen en kledij die ze het best in hun bagage meenamen. De vereniging had vertegenwoordigers en comités in heel België en in de Argentijnse hoofdstad. Daar probeerden slechts twee Belgische priesters de duizenden Belgen op het rechte pad te houden: Victor Capelle en Alphonse Marichal (over wie verder meer). Van Soom pleitte ervoor dat meer Belgen gronden in Argentinië zouden opkopen, zodat 'we een echt Belgische emigratie kunnen organiseren. We zouden er een tweede België hebben dat Vlaams en Waals is, maar bovenal katholiek.' De neutraliteit tegenover het al dan niet stimuleren van emigratie leek bij deze koloniale aspiraties even ver zoek. Van Sooms redevoering werd op applaus onthaald en de voorzitter besloot: 'We mogen niet vergeten dat de bevolking jaarlijks stijgt met 60.000 zielen en dat de middelen afnemen. In deze condities is het toegestaan te geloven dat de emigratie het resultaat is van een gang van zaken, en dat het beter is te zoeken hoe die te organiseren, dan het absoluut af te raden.'

★ **Paradijs of hel? Nood aan 'licht in de duistere zaak der Argentijnsche Republiek'**³¹

Er was in België veel te doen om de 'Argentijnse koorts' die plots was opgestoken. Bovendien zaaiden tegenstrijdige berichten verwarring. Enerzijds was er de propaganda van de Argentijnse overheid en de agenten, die ook in kranten doorsijpelde. Zo verscheen in *L'Etoile Belge* een aankondiging voor boerenfamilies die kon-

den vertrekken naar 'het mooiste, rijkste en meest gezonde land van Zuid-Amerika', waarbij ze bij aankomst een krediet van 10.000 frank zouden krijgen.³² Anderzijds verschenen er hartverscheurende brieven van (re)migranten in de dagbladen. De *Vooruit* publiceerde een brief van L.V. aan zijn ouders. Hij was vertrokken met zijn vrouw en drie kinderen. Tijdens de overtocht was hun zoon Jozef gestorven. Vanuit Buenos Aires reisden ze door naar het binnenland, waar ze aan de slag zouden kunnen op een boerderij. Maar eens aangekomen bleek er geen werk te zijn. Zijn vrouw en kinderen werden ziek. Het gezin kreeg geld toegestopt om terug naar Buenos Aires te reizen, waar ze op zoek zouden gaan naar nieuw werk. In de hoofdstad stierven zijn vrouw en de twee andere kinderen, Emiel en Marie. Op dat moment wilde L.V. alleen nog zo snel mogelijk geld verdienen om terug te keren.³³ Een andere brief beschreef de zwerftocht van Louis Seru. In Argentinië, 'dit vervloekt land', vond hij geen werk en hij begreep er niemand. Hij reisde door naar Montevideo, waar het nog erger was, en zo naar São Paulo. Ook daar was hij werkloos en stak zijn angst voor gele koorts de kop op. Hij schreef: 'Bemindde vader, broeder en zuster, als er mensen zijn welke naar Amerika zouden willen komen, zeg hun als dat er niets te vinden is dan ellende en miserie, want hier zijn mensen die hunne kinderen verkopen, en al het slecht der wereld ziet men hier gebeuren ten gevolge der ellende.'³⁴

Volgende pagina: Voorpagina van de katholieke krant *Het Nieuws van den Dag* (10 april 1889) en van de socialistische krant *Vooruit* (11 mei 1889) met een bijdrage van de respectievelijke journalisten Arthur De Myttenaere en Leopold Procureur over de emigratie naar Argentinië. (Rijksarchief Antwerpen-Beveren en Amsab-ISG, Gent)

Wat was daar nu van aan? Dat was wat de journalisten Procureur en De Myttenaere ter plaatse wilden gaan onderzoeken en beschrijven in hun dagbladen. De *Vooruit* was er zeker van dat Procureur op zijn reis 'eenig licht in de duistere zaak der Argentijnsche Republiek zal werpen.'³⁵ *Het Nieuws van den Dag* beloofde dat 'onze medewerker M. De Myttenaere zal weten de juiste waarheid te erkennen tusschen de officieele beloften en grootsprekerij der agenten en de klachten der ongelukkige uitwijkelingen.'³⁶

★ Door de pampa's met De Myttenaere en Procureur

Het Nieuws van den Dag was een Vlaamse, katholieke krant uit Brussel. Ze werd in 1885 gelanceerd door Jan Huyghe, die een Vlaamse krant nodig vond voor de hoofdstad.³⁷ De *Vooruit* was een Gentse, socialistische krant. De Myttenaere en Procureur legden in grote lijnen dezelfde reis af, ze bezochten enkele kolonies zelfs samen. Hun bevindingen en aanbevelingen kwamen opvallend sterk overeen. Daarom is deze bijdrage geen vergelijkend onderzoek tussen twee journalisten, dagbladen of strekkingen, maar eerder een weergave van de interessantste passages van beide auteurs om de Belgische migratie in Argentinië te vatten.

★ De oversteek, 'een echte potpourri' van reizigers³⁸

De Myttenaere en Procureur reisden met een schip van de Norddeutscher Lloyd, de rederij waarmee ook de Argentijnse overheid een overeenkomst had voor de gesubsidieerde passagiers. Zodra hun schip vertrokken was, zakten zowel Procureur als De Myttenaere zo vaak mogelijk af naar het tussendek om te praten met de emigranten. Ze werden allebei overdonderd door het schouwspel aan boord. Ze probeerden

de vinger te leggen op de 'toren van Babel' waarin ze terecht waren gekomen.³⁹ De Myttenaere beschreef de verschillende nationaliteiten: 'De engelschen doen gymnastiek, dansen of doen peerdje-springen; de Duitschers staan over boord te gapen of wandelen weemoedig op het dek hunne groote pijpen rookende. De Franschmans en de Walen maken een beetje muziek of zijn gedurig bezig met "badineeren" en malkander uit te schelden. De Vlamingen zitten nog al veel te samen en onder het rooken van een pijpje spreken zij over de kennissen die zij achtergelaten hebben en over het land waar zij naartoe varen.'⁴⁰ De Engelsen stonden al snel bekend om hun dronkenschap en overlast.⁴¹

Procureur luisterde hoe Spanjaarden, Ieren en Engelsen 's avonds hun volksliederen zongen. De Belgen hielden zich gedeisd: 'misschien voelen die arme lieden geen lust tot zingen, wanneer al hunne gedachten worden ingenomen door de onzekere toekomst die hen wacht.' Tegen tien uur kroop iedereen onder de wol en werd het stil, 'terwijl alleen het aanhoudend gestamp der machine en het geklots der doorkliefde golven de plechtige stilte verbreken.'⁴²

De reis naar Zuid-Amerika duurde ongeveer een maand, terwijl Noord-Amerika slechts tien dagen varen was. Er waren bovendien meer tussenstops. Een hele nieuwe wereld ontloek zich al onderweg, tenminste voor wie van boord mocht. Wie een gesubsidieerd ticket had, mocht niet aan wal, tenzij hij ervoor betaalde.⁴³ Vermoedelijk wilde de Argentijnse overheid voorkomen dat de migranten onderweg – in een Braziliaanse of Uruguayaanse haven – zouden blijven plakken en dat haar 'investering' dus niets zou opbrengen.

Als hij naar het tussendek afdaalde, werd Procureur misselijk van de stank: 'de treurige werkelijkheid valt u als een emmer koud water over het hoofd. [...] De atmosfeer is afschuwelijk en doet u het hart omkeeren

van walg.'⁴⁴ Hij was verontwaardigd en vond dat de rederijen minstens verplicht moesten worden een degelijke verluchting te installeren.⁴⁵ Procureur meldde de behoefte aan een eetzaal, want nu at iedereen op het dek of in de slaapzalen. Gezinnen hadden nood aan privacy, sommigen probeerden die te creëren door lakens rond hun bedden te spannen. Er was maar één dokter voor meer dan duizend mensen aan boord, en geen apotheker. Het eten liet te wensen over en vaak was er te kort. Volgens Procureur benijdden de derdeklassers de acht paarden aan boord, omdat zij wel goed verzorgd werden en voldoende eten en water voorgeschoteld kregen.⁴⁶ De Myttenaere hoorde van de Vlaamse passagiers dat ze tevreden waren met het voedsel en de toestand aan boord. De meesten kregen meer voedsel dan ze gewoon waren, er was zelfs vlees. Maar de redactie van *Het Nieuws van den Dag* erkende zelf dat de Norddeutscher Lloyd waarschijnlijk extra moeite deed, net omdat De Myttenaere aan boord was.⁴⁷ De journalist was dubbel over het samenslapen van vrouwen en mannen. Hij vond het een voordeel dat gezinnen bij elkaar konden blijven, al sloten er zich ook soloreizigers bij een gezin aan.⁴⁸ Maar later stuurde hij zijn mening bij en stelde hij 'dat onder zedelijk opzicht hier alles veel te wenschen laat. Schrijven wat hier gebeurt kan en mag ik niet: hetzij genoeg u te zeggen, dat een emigrantenschap (let wel op dat ik altijd spreek van hetgeen ik voor oogen heb) eene school van slechte zeden is.'⁴⁹

De reis was lang en bracht veel tijd om na te denken. De Myttenaere beschreef hoe twijfels en angsten onderweg zich stilaan meester maakten van de passagiers: 'Velen van de landverhuizers wachtten angstig het oogenblik af, dat wij in de Rio de la Plata zullen komen. Zij zien alles in zwart, en moest het hun toegelaten worden naar België terug te keeren, ik geloof dat meer dan de helft niet zouden aarzelen het aanstonds aan te nemen.'⁵⁰

★ Belgen aan boord – hun plannen in Argentinië

Op de München, het schip van De Myttenaere, waren de Engelsen met achthonderd in de meerderheid. Er waren zo'n 550 Belgen: 200 Vlamingen, 250 Walen en 100 Vlamingen die al eerder naar de Ardennen en Rijsel waren uitgeweken.⁵¹ Uit interviews concludeerde De Myttenaere dat de meeste Vlamingen hun tickets hadden verkregen bij de Argentijnse consuls in Kortrijk en Gent en dus geen geld hadden moeten neerleggen. Maar de Walen waren minder goed ingelicht en kochten tickets bij agenten die hun zogenaamde extra kosten hadden aangerekend.⁵² De meesten waren dus voor de gesubsidieerde tickets gesprongen. Volgens De Myttenaere wist 95 procent van hen niet dat ze de kostprijs achteraf moesten terugbetalen. Ze waren in de waan dat de reis gratis was. Sommigen hadden op de consulaten niet enkel een contract ondertekend voor hun eigen tickets, maar ook voor die van kennissen, burens of vrienden die ze meebrachten. Zo waren ze verplicht om al die tickets achteraf terug te betalen.⁵³ Slechts enkele migranten hadden hun overtocht wel zelf betaald. Zij hadden meestal duidelijker plannen, zoals een stokerij oprichten of een eigen boerderij beginnen.⁵⁴ Het verbaasde De Myttenaere dat 'er nog al velen vertrokken zijn, zonder goed te weten waar naartoe; zij maken thans kennis met andere Vlamingen, die in de eene of andere streek verwacht worden of ten minste eene halve zekerheid hebben van werk te krijgen. Zij verstaan zich om bij malkander te blijven en samen te werken.'⁵⁵ De onwetendheid bij de migranten was volgens De Myttenaere een van de redenen waarom

Volgende pagina: Picnick van kolonisten in de kolonie van Villaguay. (privécollectie Gabriela Lencina Den Dauw en Eriberto Devetter)

het voor zovelen zou tegenvallen: 'Waarlijk, er zijn hier sommige mensen aan boord, die vertrekken zonder duit, zonder ambacht dat in Argentina kan uitgevoerd worden, niemand kennende, de taal niet sprekende en niet beter wetende wat de Argentijnsche republiek is dan een kind van twee jaar.'⁵⁶ Veel passagiers waren ook nog helemaal in de ban van de mooie, maar valse beloften die de agenten hun hadden voorgespiegeld. De Myttenaere geloofde zijn oren niet: de meesten vertrouwden erop dat de Argentijnse overheid hun een jaar lang gratis grond, eten, kledij, een huis en landbouwwerktuigen zou leveren, die ze pas later zouden moeten terugbetalen.⁵⁷

Andere passagiers hadden wel een plan. Twintig boerenfamilies waren op weg naar de 'parochie van Marichal'.⁵⁸ Camille en Alphonse Marichal waren twee broers met een passie voor Argentinië. Camille was agent en verkocht tickets voor de Red Star Line. Alphonse was missionaris en priester in Argentinië. Ze hadden zich achter *La Agricultora* geschaard, een Argentijnse kolonisatiecompagnie, die in de provincie Entre Rios gronden had gekocht om een katholieke, Vlaams-Nederlandse kolonie te stichten. Die gronden lagen dicht bij Villaguay, waar sinds het begin van de jaren 1880 een Belgische kolonie was ontstaan. Wie in de kolonie wilde stappen, moest 3000 frank bezitten en een certificaat van goed gedrag kunnen voorleggen.⁵⁹ De organisatie moet ook elders gronden gehad hebben, want De Myttenaere noteerde dat deze families naar Venado Tuerto in de provincie Santa Fe zouden gaan.⁶⁰ Maar toen hij daar maanden later aankwam, vond hij zijn medepassagiers niet: 'Waar is dan die kolonie waarvan in België gesproken en zelfs over geschreven geweest is? [...] Aan boord van de München waren verscheiden vlaamsche landverhuizers, die mij zegden, naar Venado Tuerto andere landgenooten

te gaan vervangen: geen enkel van al dezen heb ik hier gevonden noch het spoor ervan ontdekt! Wat wil dat al zeggen?'⁶¹ In ieder geval zouden de kolonies van Marichal nooit een succes worden. In maart 1890 reisde hij terug naar België met een groep van veertig Vlamingen. In 1891 verkocht *La Agricultora* haar gronden.⁶²

★ Bij aankomst

Wie met een gesubsidieerd ticket aankwam, moest bij het aanmeren een schuldbrief ondertekenen.⁶³ Per nationaliteit werden de contracten overlopen en iedereen moest een handtekening zetten onder de schuldverklaring. Nadat de administratie was afgewerkt, werden alle Belgen samen op een bootje naar de kade gebracht. De Myttenaere beschreef het tafereel: 'Rond de drie honderd personen stonden op de brug en op het dek van den overzetboot geschaard: een hunner had eene Belgische vlag aan zijn vuurwapen gebonden [...]. Toen de boot zich in beweging stelde, wierd onze driekleurige vlag in de hoogte gesteken, de Brabançonne wierd aangevangen en uit aller borsten klonk een drievoudig 'vaarwel!'.⁶⁴

Elke nieuwkomer had recht op een gratis verblijf van vijf dagen in het migrantenhotel van de overheid in Buenos Aires. In de Belgische pers werd geschreven over de erbarmelijke toestanden daar.⁶⁵ De Myttenaere vond het migrantenhotel in Buenos Aires voldoende kwaliteitsvol voor volwassenen, zeker in vergelijking met de toestanden aan boord en in de arbeiderswijken in Europa. Maar er stierven te veel kinderen door de slechte voorzieningen.⁶⁶

In het migrantenhotel had ook het Nationaal Bureau voor Werk zijn kantoren. Daar konden de migranten terecht om werkplaatsen te vinden. De registers vermeldden alle kolonies en bedrijven uit het hele land die op dat moment werkkrachten

Boerenfamilie in de kolonie van Villaguay. (privécollectie Gabriela Lencina Den Dauw)

zochten.⁶⁷ Maar de wervers en de projecten werden niet nagetrokken. In het hotel kwamen de migranten ook rechtstreeks in contact met ronselaars. Iedereen mocht er rondhangen en berichten afficheren met vacatures. Procureur en De Myttenaere getuigden over Belgische migranten die via het Bureau of de ronselaars vanuit Buenos Aires honderden kilometers landinwaarts gestuurd werden. Ter plaatse bleek soms

dat ze heel ander werk moesten verrichten dan gedacht, dat het werk te zwaar was of dat ze geen of een te laag loon kregen. Er zat dan weinig anders op dan terug af te zakken naar Buenos Aires, gedesilluseerd en met nog minder geld op zak.⁶⁸

Volgende pagina: Aankomst van Belgische immigranten in Buenos Aires, Argentinië. (Archivo General de la Nación, Buenos Aires)

Het migrantenhotel in Buenos Aires. (Archivo General de la Nación, Buenos Aires)

De *Société de Protection aux Immigrants Belges* wilde een veiliger verbinding creëren tussen migrant en werkplaats. De vereniging werd opgericht in maart 1889 door enkele invloedrijke, welgestelde Belgen in Buenos Aires, onder wie ook consulaire medewerkers. L. Marguerie, de Belgische viceconsul, was voorzitter, terwijl consul A. Oostendorp en E. van Bruyssel de erevoorzitters waren. Via hun persoonlijke contacten met ondernemers, handelaars en werkgevers in het hele land brachten zij veilige en betrouwbare werkplaatsen in kaart. Ze hadden plannen om in steden over het hele land onderafdelingen op te richten, en stuurden afgevaardigden naar werkplaatsen vooraleer migranten op de trein te zetten. Op vier maanden tijd,

van maart tot juni, hadden 2171 Belgen zich bij hen aangemeld op zoek naar werk. Onder hen waren 817 mannen, van wie 523 Vlamingen en 294 Walen, en 1354 vrouwen en kinderen. De helft, 1079 Belgen, werd 'geplaatst'. Onder hen 423 mannen en 656 vrouwen en kinderen. De vereniging worstelde met het probleem van huisvesting. Na vijf dagen moesten nieuwkomers het migrantenhotel verlaten en belandden ze op straat. De *Société* bracht Belgen onder in een 'barak' van voorzitter Marguerie, maar kon geen structurele oplossing aanbieden. De vereniging kwam ook tussen in geschillen met bazen die niet uitbetaalden. Daarnaast verzamelde ze klachten over de toestand op de schepen en over de grote kindersterfte. Ze

lobbyde bij invloedrijke figuren in Antwerpen, zoals de emigratiecommissaris, en af en toe stopte ze weduwen met kinderen geld toe om terug te keren naar België.⁶⁹

In Buenos Aires was het moeilijk om te overleven. Zelfs wie werkte, kon amper genoeg geld ophoesten om er een kamer te huren. Procureur raadde het iedereen formeel af om in de hoofdstad te blijven.⁷⁰ De *Société* probeerde de hoogste nood te lenigen, maar voor de meesten was er niets. Op het terrein naast het migrantenhotel ontstond zo een soort 'kamp' waar mensen onder geïmproviseerde daken van afval en zeilen woonden.⁷¹ Aan de hand van de beschrijvingen moest de plek niet onderdoen voor bijvoorbeeld het vluchtelingenkamp in Calais vandaag.

★ 'Die kleine schaapkens. De dood zweeft op hunne lippen'⁷²

De hoge kindersterfte greep De Myttenaere en Procureur erg aan. De Myttenaere schatte dat zestig procent van de kinderen binnen het jaar na aankomst overleed.⁷³ 'Iemand die kleine kinderen medebrenkt, is bijna zeker er een deel of misschien al te samen te verliezen, vooraleer hij geplaatst geraakt. Om te beginnen zijn er verscheidene van die kleinen die de reis over den Oceaan niet uitstaan en sterven vooraleer in Argentina aan te komen. [...] Deze die nog overleven, komen geheel uitgeput of ziek aan en een groot gedeelte sterven in het Hôtel des emigrants of in de hospitalen van Buenos-Ayres. Het getal sterfgevallen onder

De eetzaal in het migrantenhotel in Buenos Aires. (Archivo General de la Nación, Buenos Aires)

Aankomst van Belgische immigranten in Buenos Aires, Argentinië. (Archivo General de la Nación, Buenos Aires)

de kinderen is in deze streek in 't algemeen nog al groot en het moet dus niemand verwonderen dat de kleinen, die na een lange reis op zee hier uitgeput aankomen, wegsmelten lijk sneeuw voor de zon.⁷⁴ Procureur zag ook de bekende Zuid-Amerikaanse 'koortsen' in de kolonies toeslaan bij de jongste landverhuizers: 'Vele ongelukkige kleinen worden hier weggemaaid door eene kwaadaardige koorts, die op enkele dagen welvarende kinderen in geraamten verandert en grafwaarts sleept.'⁷⁵ Beide journalisten probeerden te lobbyen bij de lokale overheden of de ambassadeurs om iets te veranderen aan de schrijnende kindersterfte.

★ Van kolonie naar kolonie

Zoals de meeste landverhuizers trokken de twee onderzoeksjournalisten vanuit Buenos Aires de pampa's in. Onderweg was De Myttenaere danig onder de indruk van 'het schoon schouwspel der Pampa [...]. Eene wijde onmeetbare vlakke strekt zich voor mij uit en behalve somtijds eene kleine hut of een groepke boomen, zie ik anders niets dan gras; ontelbare kudden peerden, ossen en schapen, loopen als in 't wilde en duizenden en duizenden vogels van alle slach en grootte, krioelen al dooreen.'⁷⁶

De Myttenaere en Procureur bezochten samen het *Centro Agrícola Santa Rosa*, in het zuiden van de provincie Buenos Aires.⁷⁷ De *Société de Protection aux Immigrants Belges*

had deze kolonie zes maanden eerder opgericht en stuurde er Belgische boerenfamilies heen die zich in hun kantoor kwamen aanmelden.⁷⁸ Ter plaatse hadden dan ook 34 van de 39 families de Belgische nationaliteit, naast enkele Franse en Italiaanse huishoudens.⁷⁹ De kolonie was gevestigd op gronden van de *Banco Mercantil de La Plata*. De eerste vijftig families kregen van de bank gronden, een lemen hut, een waterput, twee paarden, vier ossen, twee koeien, zaaigoed en gereedschap. De kostprijs moesten ze binnen vijf jaar terugbetalen, cash of in natura.⁸⁰ De Myttenaere zag enkele reisgenoten van op de München terug. Ze drukten hem op het hart dat ze tevreden waren, maar enkele gezinnen hadden kinderen verloren. Er werd hard gewerkt om een spoorlijn, kanaal, kerk, bakkerij, beenhouwerij en dorpsplein aan te leggen. Tegelijk wilde de directeur niet te veel nieuwelingen aantrekken zodat de kolonie niet te groot zou worden.⁸¹ Tijdens zijn ronde door het dorp zag De Myttenaere enkele Belgische jongens en hij geloofde zijn ogen niet: 'Van verre nam ik ze voor zonen van indianen of 'gauchos', zoo vast zaten ze op hunne peerden, waarop zij schenen geboren te zijn.'⁸²

De reis ging verder, naar de kolonies in het zuiden van de provincie Buenos Aires. De Myttenaere belandde in Tornquist, waar vooral Duitse en Russische boeren woonden. De meesten die hij sprak 'waren allen gelukkig en vrij als vogels in de lucht' en 'zij vergaren eene schoone fortuin; maar om tot daar te kunnen geraken moet men werken en de moeilijkheden van het eerste jaar geduldig verdragen en overwinnen.'⁸³ Ook Procureur passeerde in Tornquist en sprak aan het station een Vlaamse wagenmaker. Hij was door een aantal landbouwers uit Roeselare op verkenning naar Argentinië gestuurd. Hij had werk gevonden en was er gebleven. Hij verdiende voldoende en had geen reden tot klagen.⁸⁴

De grootste problemen ondervonden de migranten die terecht kwamen in kolonies die nog uit de grond gestampt moesten worden. Zowel Procureur als De Myttenaere trokken naar Enrique Sanchez, een kleine kolonie in de provincie Santa Fe die in 1889 in volle aanwas was en officieel pas in 1890 geregistreerd werd.⁸⁵ De school en de kerk waren nog in opbouw. Er waren twee dorpswinkels, maar daar lag enkel vlees in de toonbank. Rijst, meel of beschuit waren er niet te koop. De Myttenaere vond er 'in plaats van eene opkomende kolonie niets dan eene uitgestrekte wildernis waar hier en daar een klein hutteken stond; als de kolons daar toegekomen waren, was er nog niets bereid en zij moesten zelf hunne woningen maken.'⁸⁶ Enrique Sanchez leunde aan bij Capivara, een kolonie die zelf pas gesticht was in 1888 door de *Banco Colonizador Nacional*. Na veel omzwervingen was er een groep Belgen beland. In januari 1889 waren ze met zo'n zeventig mannen, vrouwen en kinderen in Antwerpen ingescheept. Vanuit het migrantenhotel in Buenos Aires waren ze voortgetrokken naar Santa Fe, want ze hadden in België gehoord dat ze daar werk zouden vinden. Maar 'de ongelukkigen weten niet dat Santa-Fé eene provincie is, veel grooter dan gansch ons Belgenland: zij denken dat het een dorp is of eene groote hofstede, waar zij te midden andere Belgen zullen vallen, aanstonds kennis maken, goede vrienden worden en te samen het land beginnen te beboeren.' Ze waren een typisch voorbeeld van migranten 'die in Argentina toegevallen zijn zooals een steen uit de lucht, zonder te weten wat dit land is.'⁸⁷ Op zoek naar 'hun' Santa Fe werden ze door de ambtenaren in het migrantenhotel op de trein naar de hoofdstad van de provincie gezet. Daar belandden ze na lang rondwalen uiteindelijk bij de Franse consul. Die zond hen met een aanbevelingsbrief naar een Belg in Esperanza. Met z'n allen

gingen ze weer de trein op voor 24 uur en klopten ze aan bij hun landgenoot. Ze waren uitgeput en tijdens deze laatste reis waren zes kinderen gestorven. Maar niemand wist raad met hen. De lokale agent van de *Banco Colonizador Nacional* werd onder de arm genomen en bood hun een contract aan voor de kolonie in Capivara. Enkele migranten gingen op verkenning en twaalf families tekenden uiteindelijk het contract. Maar hevige regenbuien zorgden voor overstromingen. 'Water, water en overal water, zelfs tot over eenige weken tot in de ellendige hutten, die de emigranten zich voorloopig hadden gebouwd, om zich tegen de guurheid van het winterseizoen te beveiligen.' In hun contract stond ook dat de families op krediet het eten voor een jaar konden kopen, maar het bestuur kwam niet alle beloften na.⁸⁸

Ook wie wel in een goede kolonie terecht kwam, ondervond heel wat obstakels. Het grootste probleem voor de Vlamingen was de taal. Spaanse, Italiaanse, Waalse en Franse migranten konden zich uitdrukken, maar Vlamingen trokken bij geschillen telkens aan het kortste eind.⁸⁹ De Myttenaere pleitte in zijn Vlaamsgezinde krant om op de scholen zowel het Nederlands als het Frans aan te leren: 'De Vlaamsche taal hoor en spreek ik geern, en altijd heb ik de vlaamsche zaak verdedigd, maar het is volstrekt noodig voor iemand, die ons land wil verlaten, ten minste de fransche taal machtig te zijn.'⁹⁰

★ Terug naar België

Volgens De Myttenaere waren de Belgen in het algemeen uit slecht landverhuizershout gesneden: 'De Belgen zijn geene goede landverhuizers [...] Als zij bij hunne aankomst niet zoohaast geplaatst geraken, dan laten zij hunnen moed vallen, slaan de armen open en roepen en schreeuwen

op alle toonen dat zij zullen van honger en dorst vergaan, indien men ze niet seffens naar Europa terugstuurt! En dan nog, als zij reeds goed werk gevonden hebben, zijn er velen die klagen dat het te kostelijk valt om alle dagen hun noodig getal druppels te nemen, ofwel dat zij overal geen pintje bier kunnen krijgen, 's zondags een partijtje bollen of met de kaart spelen, geen 'pap' meer krijgen.'⁹¹

Heel wat Belgen keerden uiteindelijk terug. Tussen 1857 en 1924 kwamen volgens Willcox' cijfers 24.142 Belgen in tweede en derde klasse in de haven van Buenos Aires aan. Van hen trokken 6812, dus zo'n 28 procent, terug naar Europa.⁹² Wie helemaal blut was, had het geld niet om terug te keren, tenzij de Belgische ambassade of een hulporganisatie hen repatrieerde. Maar ook wie wel goed verdiende, dacht erover om in België te gaan rentenieren.

In San Nicolas ontmoette De Myttenaere Belgische mannen die er in een stokerij werkten. Ze hadden het goed, maar echt vastberaden klonken ze niet. Een man uit Wevelgem 'vond dat het toch gemakkelijker en aangenamer was in Vlaanderen, en bijzonderlijk langs de Leie, dan in Argentina. [...] Ah! Mijnheer, zei hij mij, ik heb geheel mijn leven gezegd: hadde ik maar vleesch gelijk de rijken [...], men zou mij mogen zenden de wereld door. Nu heb ik gedurig soep en vleesch met rijst en patatten, en nu en dan nog al een goede druppel, maar toch ik ben liever te Wevelghem.'⁹³

★ Vertrekken of thuisblijven? ★ Het advies van De Myttenaere en Procureur

De Myttenaere en Procureur hadden in Argentinië onder de Belgen zowel ellende als hoop en welvaart gezien. Raadden ze de migratie naar het land aan of af? Beide auteurs schetsten een ontvullend

beeld van Argentinië, zonder immigratie af te raden. Volgens hen konden Belgische migranten in Argentinië slagen. Maar ze moesten er wel hard werken, een startkapitaal op zak hebben en het was beter om de kinderen thuis te laten.⁹⁴ Veel werd bepaald door de plek waar de migrant belandde. Daarom was degelijke informatie over de kolonies cruciaal. Ook het beroep bepaalde de slaagkansen. Fabriekswerkers, bakkers, wevers, mijnwerkers, glasblazers en bedienden konden beter thuisblijven. Maar goede landbouwers, glazenmakers, loodgieters, kleermakers, schoenmakers en zadelmakers konden het in Argentinië beter hebben dan in Europa.⁹⁵ Maar ook zij moesten ervan uitgaan dat het begin erg moeilijk kon zijn. Voor boeren was het volgens De Myttenaere tijdens 'het eerste jaar lastig en zelfs pijnlijk; maar hebt gij wilskracht genoeg om dat te overwinnen, dan worden zij in eenigen tijd vrij en onafhankelijk en veel gelukkiger dan in België.'⁹⁶ Hij legde een deel van de verantwoordelijkheid voor de mislukkingen bij de landverhuizer zelf: 'Veel Belgen die in Argentina toegekomen zijn, varen er ongelukkig, zoo wel door hunne eigene onvoorzichtigheden, omdat zij de reis aangevangen hebben zonder voorzorgen en zonder geschikt te zijn tot het leven der streek, als door de trouweloosheid van eenige Belgische agenten van landverhuizing en van Argentijnsche grondmaatschappijen.'⁹⁷ Procureur deelde dezelfde conclusie, want 'op 100 landverhuizersfamiliën treft men er nog geen enkel aan die zich een helder gedacht geven van den moeilijken leertijd die zij te doorworstelen hebben; de noodige eigenschappen bezitten om al die moeilijkheden te boven te komen en het noodige beschikken om zich menschwaardig te vestigen.'⁹⁸ Maar dat was volgens hem ook de schuld van degenen die de tickets aan de man brachten en propaganda verspreidden.⁹⁹

Het genuanceerde beeld dat Procureur in de socialistische *Vooruit* schetste, werd niet door iedereen op applaus onthaald. In socialistische kringen vreesde men dat een te groot aantal emigrerende arbeiders de socialistische strijd in België niet ten goede zou komen. Paul De Witte schreef tien jaar later, in 1898, het volgende: 'Allerlei verhalen van buitengewoon hooge dagloonen, goud en zilver dat in Argentina slechts voor het oprapen was, deden de ronde en joegen de arbeiders in massa op. Dit dreigde dan ook eene verschrikkelijke gaping in de rangen van het strijdende proletariaat te maken. De leiders, met reden beangst geheel hun leger te verliezen of ten minste het veel te zien verdunnen, bezwoeren de werklieden, de beschrijvingen die de bladen gaven over de rijkdommen van Argentina niet te vertrouwen.'¹⁰⁰ Volgens De Witte stuurde de *Vooruit* Procureur naar Argentinië om de valse voorwendselen van de overheidspropaganda te ontcrachten. De Witte zelf was teleurgesteld door Procureurs houding. In Buenos Aires liet de journalist immers de Antwerpse en Gentse socialisten die er woonden – de families De Braeckelaere, Nevelsteen, Lemouche – links liggen. Het schoot De Witte ook in het verkeerde keelgat dat Procureur wel met rijke, Belgische handelaren sprak. In Buenos Aires trok hij op met de Belgische consul en met de Antwerpse wolhandelaar en bankier Cools. De Belgische socialist in Buenos Aires stuurden daarop een verontwaardigde brief naar de redactie van de *Vooruit*. Ze vonden het niet goed voor Procureurs onderzoek dat hij enkel omging met 'grooten heeren'. Zo zou hij het echte verhaal van kommer en kwel van de Belgische arbeiders in Argentinië misslopen. De Witte zag hun vrees bevestigd en vond Procureurs verslagen 'schraal' en 'van officiële aard'. Maar in 1898 lag De Witte in de clinch met Edward Anseele en

Foto van zogenaamde *acriollados* of 'verargentijnste' migranten op het Argentijnse platteland. (Archivo General de la Nación, Buenos Aires)

de *Vooruit*.¹⁰¹ Zijn mening was dus wellicht gekleurd. Toch verschenen in de *Vooruit* van 1889 wel al veel fellere veroordelingen en argumenten om niet te vertrekken dan die van Procureur, zoals: 'Men koopt de mensen op gelijk vee en vervoert ze op oneindig slechter wijze dan men het vee zou doen. [...] Aan boord der schepen vermoordt men de kinderen der ongelukkigen, welke de hebzucht der bezitters uit hun geboorteland verdreef. [...] Dikwijls is het hun eenigst kind, hun enige lieveling, waarvoor ze in het verre land hadden gehoopt het noodige te kunnen winnen. [...] Die kinderen worden vermoord! En die moord roept om wraak! [...] Gaat niet naar Argentina! Hier hebben we recht op

bestaan, op al het noodige. En ook op geluk! En hier willen wij dat alles genieten.'¹⁰²

★ Abrupt einde aan de koorts

In september 1889 sprong Procureur van de loopplank op de Antwerpse kade en begin oktober meerde De Myttenaere aan. Al tijdens hun reis was het tij gekeerd.

Al in april waren de eerste remigranten in Antwerpen aangekomen. Ze werden opgewacht door de pers en de emigratiecommissaris.¹⁰³ Ze 'schilderden Argentina af in de zwartste kleuren'.¹⁰⁴ Onder hen waren ouders die hun kinderen hadden verkocht om de terugreis te kunnen betalen en er was een jongeman die met duizend frank

Interieur van een huisje van immigranten op het platteland. (Archivo General de la Nación, Buenos Aires)

vertrokken was, maar op zijn blote voeten terugkeerde.¹⁰⁵ Eind juli schreef *Het Nieuws van den Dag* dat de schepen die vanuit Antwerpen naar Zuid-Amerika vertrokken, al lang niet meer de aantallen van de voorbije maanden vervoerden. In plaats van honderden waren er nog maar enkele tientallen emigranten aan boord.¹⁰⁶

De migratiekoorts kwam tot een einde. Daarbij speelden verschillende factoren mee. In Argentinië was meer en meer protest ontstaan tegen de gesubsidieerde overtochten. Het geld dat verdiend kon worden door de nieuwe arbeidskrachten belandde in de zakken van een kleine groep van grootgrondbezitters en industriëlen, terwijl de staat diepe schulden maakte

voor de ticketsubsidies. Bovendien werd slechts een fractie van de tickets terugbetaald door de landverhuizers. Ze waren over heel Argentinië uitgewaaid en van de radar verdwenen. Het was voor de overheid onmogelijk om hen allemaal op te sporen. Veel migranten in de landbouwkolonies verdienden trouwens geen cash geld en moesten ook nog hun leningen aan de koloniestuurders afbetalen.¹⁰⁷ Naast de staatsschulden en het protest stelde zich nog een ander probleem. Er arriveerden zo veel Europeanen in Argentinië op een zeer korte tijd dat er een teveel aan arbeidskrachten ontstond. Er was geen werk meer en de lonen zakten onder die van Europa.¹⁰⁸ In 1890 zette de sluimerende financiële

crisis in Argentinië door, waardoor het land in politieke instabiliteit verviel.

Tijdens de zomer van 1890 trok de Antwerpse gouverneur dan ook aan de alarmbel bij de minister van Buitenlandse Zaken. Beiden droegen de emigratiecommissaris, agenten en informatiebureaus op om mogelijke vertrekkers te waarschuwen voor de moeilijke situatie in Argentinië.¹⁰⁹ In 1891 zette de Argentijnse overheid zelf een punt achter haar migratiepropaganda: ze sloot al haar Europese migratieagentschappen en doekte het gesubsidieerde ticketsysteem officieel op.¹¹⁰ In België deden bovendien ook de gruwelverhalen van remigranten, brieven van familie en vrienden in Argentinië en de krantenartikels van de twee journalisten hun werk.

De cijfers spreken boekdelen. Terwijl er in 1889 nog 8666 Belgen vertrokken waren, zakte dat cijfer in 1890 naar 762, minder dan een tiende. Het aantal Belgische nieuwkomers in Argentinië bleef afnemen en in de jaren 1890 arriveerden er nog maar 150 tot 250 Belgen per jaar.¹¹¹

De daling maakte deel uit van een grotere trend, want in 1890 bereikten nog maar 77.815 immigranten Argentinië, ongeveer een derde van het aantal in 1889. In 1891 waren het er nog maar 28.266, terwijl er 72.380 terug naar hun vaderland vertrokken.¹¹² Volgens Castro keerde van de kwart miljoen arbeiders die op korte tijd met een gesubsidieerd ticket naar Argentinië waren gestroomd, negentig procent gedesillusioneerd terug.¹¹³ Na 1900 herstelde de Europese immigratie zich. De politieke rust keerde weer in Argentinië en de economie beleefde een ongeziene vooruitgang. Er werd geld gepompt in Argentinië, dat graan en wol verkocht aan de wereld. Maar de migratiekoorts was in België voorgoed voorbij.

★ **Kroniek van een aangekondigde migratiecrisis**

Moeilijke omstandigheden hebben ertoe geleid dat de migratiepiek van 1888 en 1889 voor veel menselijke ellende heeft gezorgd. Tegelijk zijn die jaren niet representatief voor alle andere migratieverhalen in Argentinië, in de jaren ervoor en erna. Voor 1888 hadden Belgische boeren zich met succes in Argentinië gevestigd. Ze hadden er honderden hectaren land bewerkt zodat sommigen later konden terugkeren naar België om te rentenieren.

De Myttenaere ontmoette hen onder andere in de kolonies Iriondo, Arteaga, Juarez-Celman, Cruz Alta en Santa Lucia (in de provincies Cordoba en Santa Fe). De eerste Belgen waren in die regio in 1881 aangekomen. Nadien was er een kettingmigratie vanuit Aarschot ontstaan. Maar de Argentijnse eigenaar van de kolonies verkocht de gronden niet langer tegen de voorwaarden die hij aan de eerste kolonisten had gegeven. Hij speculeerde en verhuurde het land. Door het Argentijnse landverdelingsysteem, de rol van grootgrondbezitters en de macht van speculatie konden er maar moeilijk grotere Belgische gemeenschappen ontstaan waarin nieuwkomers werden opgevangen door hun landgenoten. De kettingmigratie liep vast.

Vandaag lezen de artikels van Procureur en De Myttenaere als een bloemlezing van de gevaarlijke, explosieve cocktail die de Argentijnse koorts was. Belgische migranten werden door een corrupt migratieagentschap vanuit Parijs en Brussel warm gemaakt voor Argentinië, meestal zonder er al familie of vrienden te kennen. Van kettingmigratie was weinig sprake omdat in de voorgaande jaren niet zoveel Belgen waren vertrokken. Onder de vertrekkers waren ook de allerarmsten, die zonder de

subsidies de overtocht niet hadden kunnen maken. Ze kwamen zonder geld aan en waren daardoor erg kwetsbaar. Het gesubsidieerde ticketsysteem hield de instroom van migranten bovendien artificieel hoog, terwijl er eigenlijk al een overaanbod aan arbeidskrachten was en de lonen laag waren.¹¹⁴ De economische crisis was al in opkomst en een woonst huren, voedsel of kleren kopen was met Belgische spaarcenten in Argentinië bijna onmogelijk. Daarom werden migranten gedwongen om het even welk werk aan te nemen. Ze moesten op vijf dagen tijd in Buenos Aires via het rekruteringsbureau van de overheid werk vinden. Vervolgens werden ze vaak honderden kilometers ver het land ingestuurd. Daar woonden ze geïsoleerd, meestal zonder Belgische bureaus en zonder de taal te spreken. Bovendien kwamen velen terecht in kolonies die in volle ontwikkeling waren en waar iedereen eerst zelf een huis moest bouwen. Elke kolonie had zijn eigen ingewikkelde voorwaarden en kredietleningen. De actieve migratiepolitiek vereiste dat Europese immigranten zouden bijdragen aan de ontwikkeling van het land. Maar voor wie net een maand lang onderweg was geweest en verzwakt toekwam, was het geen evidentie om aan wat dan ook te bouwen. De immigranten waren er in de eerste plaats om zelf geld te verdienen. Als klap op de vuurpijl werd de oogst van 1889 getroffen door een ongeziene wateroverlast. Dat was rampzalig voor een eerste broodwinning, waarmee de migrant verschillende leningen plande af te betalen.

! OPROEP !

★ DE BELGISCHE ★ EMIGRATIE NAAR ZUID-AMERIKA

De Belgische migratiepiek in 1888 en 1889 naar Argentinië is maar een van de thema's en migratieverhalen die het Red Star Line Museum op dit moment uitdiept. In een tijdelijke tentoonstelling en evenementen in 2017, zullen nog veel meer verhalen worden verteld.

Over de Belgische landbouwkolonie in Villaguay, waar vandaag nog steeds ongeveer een derde van de inwoners Belgische roots hebben. Over de Aarschotse boeren die velden bewerkten zo ver het oog reikte, en die hielden van hun wafels en de asperges die ze kweekten. Over Belgische ondernemers die hun kans waagden in het beloftevolle Argentinië, en er voor- en tegenwoordig gekend hebben. Over Oostendse vissers en hun vervaarlijke tochten en avonturen aan de Argentijnse kusten. Hou zeker de kalender van het Red Star Line Museum in het oog.

Is uw familie ooit vertrokken naar Argentinië of een ander Latijns-Amerikaans land? Misschien heeft u nog foto's, brieven of andere documentatie uit die tijd? Het Red Star Line Museum luistert graag naar uw familieverhaal. Contacteer ons: redstarline@stad.antwerpen.be of 03 298 27 70

- 1 Vooruit, 12/03/1889.
- 2 Vooruit, 05/08/1889.
- 3 Magda VAN BRANDEN, *Emigratie en kolonisatie van Belgen naar de La Plata-Staten: Argentinië, Paraguay en Uruguay (1857-1914)*, Rijksuniversiteit Gent, licentiaatsverhandeling, 1977, p. 194. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 4 Walter F. WILLCOX, *International migrations, Volume I: Statistics*, National Bureau of Economic Research, 1929, p. 544. Deze cijfers kwamen tot 1888 overeen met de aantallen die de Belgische consul in Buenos Aires publiceerde. Ministerie van Buitenlandse Zaken, Diplomatiek Archief, nr. 2969, *Immigration européenne dans la république argentine, rapports de M. Oostendorp, consul de Belgique à Buenos Aires*, verslag uit 1889.
- 5 Eriberto DEVETTER & Hugo DE CLERCQ, *Mensen overplanten. De Belgische immigranten in Villaguay. Hun belevenissen*, Buenos Aires: Editorial Céfiro Libros, 2010; Daniel SCHEPENS, *Eugène Schepens. 1853-1923. Volksplanter in Argentinië*, 2010.
- 6 Frans CAMERLINCKX, Vlaamse families in Argentina tussen 1880 en 1910. In: *Het oude land van Aarschot*, 8(1973)4, pp. 145-160.
- 7 Maria Cecilia DE HAES, *Tras las huellas de los abuelos. Historias de inmigrantes belgas*, 2008.
- 8 Walter F. WILLCOX, *International migrations [...]*, p. 544.
- 9 Vooruit, 21/03/1889.
- 10 Walter F. WILLCOX, *International migrations [...]*, p. 540.
- 11 Ferdinand WODON, *La République Argentine au point de vue de l'immigration Européenne*, extrait du recueil consulaire belge, Brussel: P. Weissenbruch, Imprimeur du Roi, 1889, pp. 5-6.
- 12 Donald S. CASTRO, *The development and politics of Argentine immigration policy 1852-1914, to govern is to populate*, San Francisco: Mellen Research University Press, 1991, p. xi.
- 13 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*.
- 14 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*, pp. 149, 152, 160-162, 169, 272-273.
- 15 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*, p. 150.
- 16 Hannes CAMERLINCKX, *De Argentijnse Koorts. Belgische emigratie naar Argentinië 1888-1889*, UGent, licentiaatsverhandeling, 2004, p. 45; Ferdinand WODON, *La République Argentine [...]*, p. 7.
- 17 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*, pp. 149-184.
- 18 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*, pp. 179-180.
- 19 Ministerie van Buitenlandse Zaken, Diplomatiek Archief, nr. 2969 IV, *Bureau de renseignements pour les émigrants belges à Buenos Aires, Mission Wodon 1889-1891*.
- 20 Magda VAN BRANDEN, *Emigratie en kolonisatie van Belgen [...]*, pp. 184-186.
- 21 G. CAUDERLIER, *La vérité sur l'émigration des travailleurs et des capitaux belges dans la République Argentine*, Brussel, 1889.
- 22 G. CAUDERLIER, *La vérité sur l'émigration [...]*, pp. 3-27.
- 23 Magda VAN BRANDEN, *Emigratie en kolonisatie van Belgen [...]*, pp. 189-190.
- 24 Magda VAN BRANDEN, *Emigratie en kolonisatie van Belgen [...]*, p. 194. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 25 Linda MAESEN, *De regeringsbemoeiing in de organisatie van de emigratie via Antwerpen naar Latijns-Amerika (1843-1913)*, Rijksuniversiteit Gent, licentiaatsverhandeling, 1978, pp. 70-77.
- 26 Ministerie van Buitenlandse Zaken, Diplomatiek Archief, nr. 2969 IV, *Bureau de renseignements pour les émigrants belges à Buenos Aires, Mission Wodon 1889-1891*.
- 27 G. CAUDERLIER, *La vérité sur l'émigration [...]*, pp. 9, 18.
- 28 *Ons volk*, 04/10/1912.
- 29 *Assemblée Générale des œuvres catholiques de l'Archidiocèse de Malines, 29, 30 avril & 1 mai, 1889. Algemeene vergadering der katholieke werken van het Aartsbisdom van Mechelen. 29, 30 april & 1 mei, 1889*, Mechelen: Imprimerie J. Ryckmans-Van Deuren, 1890, pp. 595-603.
- 30 *Assemblée Générale des œuvres catholiques [...]*, p. 595. Dit citaat is een vertaling uit het Frans
- 31 Vooruit, 04/07/1889.
- 32 G. CAUDERLIER, *La vérité sur l'émigration [...]*, p. 10. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 33 Vooruit, 07-08/04/1889.
- 34 Vooruit, 04/07/1889.
- 35 Vooruit, 04/07/1889.
- 36 *Het Nieuws van den Dag*, 28/03/1889.
- 37 Reginald DE SCHRYVER & Bruno DE WEVER (red.), *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tiel: Uitgeverij Lannoo, 1998.
- 38 *Het Nieuws van den Dag*, 26/03/1889.
- 39 *Het Nieuws van den Dag*, 16/03/1889.
- 40 *Het Nieuws van den Dag*, 22/03/1889; 10/04/1889.
- 41 *Het Nieuws van den Dag*, 10/04/1889.
- 42 Vooruit, 01/04/1889.
- 43 *Het Nieuws van den Dag*, 24-25/03/1889.
- 44 Vooruit, 01/04/1889.
- 45 Vooruit, 13/03/1889.
- 46 Vooruit, 01/04/1889.
- 47 *Het Nieuws van den Dag*, 27/03/1889.
- 48 *Het Nieuws van den Dag*, 22/03/1889.
- 49 *Het Nieuws van den Dag*, 15/05/1889.
- 50 *Het Nieuws van den Dag*, 16/05/1889.
- 51 *Het Nieuws van den Dag*, 15/03/1889.
- 52 *Het Nieuws van den Dag*, 13/04/1889.
- 53 *Het Nieuws van den Dag*, 29/05/1889.
- 54 *Het Nieuws van den Dag*, 14/04/1889.
- 55 *Het Nieuws van den Dag*, 22/03/1889.
- 56 *Het Nieuws van den Dag*, 14/04/1889.
- 57 *Het Nieuws van den Dag*, 16/05/1889.
- 58 *Het Nieuws van den Dag*, 15/03/1889.
- 59 A.F. MARICHAL & C.H. MARICHAL, *La Agricultura. Argentijnsche maatschappij van volksplantingen. Stichting van Vlaamsch-Nederlandsche colonien. Oproep aan onze landgenooten*, Brugge: Drukkerij St. Augustinus, 1889.
- 60 *Het Nieuws van den Dag*, 14/04/1889.
- 61 *Het Nieuws van den Dag*, 20/09/1889.
- 62 Magda VAN BRANDEN, *Emigratie en kolonisatie van Belgen [...]*, pp. 179-180.
- 63 *Het Nieuws van den Dag*, 15/05/1889.
- 64 *Het Nieuws van den Dag*, 29/05/1889.
- 65 Ferdinand WODON, *La République Argentine [...]*, p. 27.
- 66 *Het Nieuws van den Dag*, 06/06/1889.
- 67 Ferdinand WODON, *La République Argentine [...]*.
- 68 *Het Nieuws van den Dag*, 28-29/07/1889.
- 69 Vooruit, 22/06/1889.
- 70 Vooruit, 11/05/1889.
- 71 *Het Nieuws van den Dag*, 02-03/06/1889.
- 72 *Het Nieuws van den Dag*, 02-03/06/1889
- 73 *Het Nieuws van den Dag*, 03/06/1889.
- 74 *Het Nieuws van den Dag*, 01/06/1889.
- 75 Vooruit, 28/05/1889.
- 76 *Het Nieuws van den Dag*, 08/06/1889.
- 77 Vooruit, 13/06/1889.
- 78 Ferdinand WODON, *La République Argentine [...]*, p. 12.
- 79 *Het Nieuws van den Dag*, 12/06/1889.
- 80 *Het Nieuws van den Dag*, 10/06/1889.
- 81 *Het Nieuws van den Dag*, 12/06/1889.
- 82 *Het Nieuws van den Dag*, 11/06/1889.
- 83 *Het Nieuws van den Dag*, 27/07/1889.
- 84 Vooruit, 28/05/1889.
- 85 Zie: <http://www.zingerling.com.ar/sancristobal.htm>.
- 86 *Het Nieuws van den Dag*, 30/08/1889.
- 87 *Het Nieuws van den Dag*, 29/08/1889.
- 88 Vooruit, 24/07/1889.
- 89 *Het Nieuws van den Dag*, 29/07/1889.
- 90 *Het Nieuws van den Dag*, 28-29/07/1889.
- 91 *Het Nieuws van den Dag*, 21/06/1889.
- 92 Walter F. WILLCOX, *International Migrations [...]*, p. 544.
- 93 *Het Nieuws van den Dag*, 21/06/1889.
- 94 Vooruit, 11/05/1889.
- 95 *Het Nieuws van den Dag*, 30-31/05/1889.
- 96 *Het Nieuws van den Dag*, 27/07/1889.
- 97 Magda VAN BRANDEN, *Emigratie en kolonisatie van Belgen [...]*, p. 207.
- 98 Vooruit, 13/06/1889.
- 99 Vooruit, 28/05/1889.
- 100 Paul DE WITTE, *De geschiedenis van Vooruit en de Gentsche socialistische werkersbeweging sedert 1870*, Gent, 1898, pp. 168-169.
- 101 Daniel VAN RYSSEL, Pol de Witte (1848-1929). In: *Nog 55 vergeten Gentse schrijvers*, 2008.
- 102 Vooruit, 02/01/1889.
- 103 Vooruit, 11/04/1889.
- 104 Vooruit, 30/04/1889.
- 105 Vooruit, 07/05/1889.
- 106 *Het Nieuws van den Dag*, 31/07/1889.
- 107 Hannes CAMERLINCKX, *De Argentijnse Koorts [...]*, pp. 46-47.
- 108 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*, p. 179.
- 109 Ministerie van Buitenlandse Zaken, Diplomatiek Archief, nr. 2969 IV, *Bureau de renseignements pour les émigrants belges à Buenos Aires, Mission Wodon 1889-1891*.
- 110 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*, p. 152.
- 111 Walter F. WILLCOX, *International migrations [...]*, p. 544.
- 112 Walter F. WILLCOX, *International migrations [...]*, p. 546.
- 113 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*, p. xii.
- 114 Donald S. CASTRO, *The development and politics [...]*, p. 128.